

BELA KRAJINA V UPORU

Janko Jarc

Bela krajina je eden tistih predelov slovenske zemlje, ki je v obdobju narodno-osvobodilnih bojev slovenskega ljudstva postal vsemu slovenskemu partizanstvu najbolj znan ne samo po naravnost prislovični privrženosti svojega prebivalstva narodnoosvobodilni stvari in njenim borcem ter po skrbi zanje, temveč predvsem po tem, da je bila deželica že od novembra 1943 dejansko popolnoma osvobojena in je zato postajala vedno bolj središče vsega slovenskega osvobodilnega gibanja. Zasedanja prvega svobodnega slovenskega parlamenta — Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta — v Črnomlju 19. in 20. februarja 1944, časnikarska konferenca v Metliki od 3. do 6. maja 1944, prvi kongres kulturnih delavcev na osvobojenem ozemlju 4. in 5. januarja 1944 v Semiču, ustanovitev Slovenskega Rdečega križa v Gradacu 18. junija 1944, plenum OF in zborovanje AFŽ Slovenije v Črnomlju itd., so bili dogodki, katerih važnost se je tikala vse Slovenije. Bela krajina je bila od pomladi 1944 dalje povečini sedež Glavnega štaba Slovenije in od začetka 1945 tudi našega političnega vodstva, t. j. CK KPS in IOOF ter Predsedstva SNOS z njegovimi komisijami in ustanovami vred. Od jeseni 1943 je bila v Beli krajini stalna oficirska šola GŠS in podoficirska šola VII. korpusa, v belokranjskih vaseh in obeh njenih mestih se je vse do osvoboditve zvrstilo lepo število raznih tečajev od vojaških, sanitetnih in upravno-političnih do prosvetno-vzgojnih, učiteljskih itd. Bela krajina je od pomladi 1944 postala važno sprejemališče zavezniške pomoči, pošiljane z letali; z njenih letališč je vodila varna pot v bolniške in evakuacijske baze v južni Italiji in Dalmaciji ter v srce nove Jugoslavije, v osvobojeni Beograd. Na belokranjskih tleh je prvič prišlo do večjega sodelovanja slovenskih in hrvatskih odredov in brigad v borbi z italijanskimi osvajalci v letu 1942. Julija 1944 so slovenske, hrvatske in srbsko-kordunaške brigade skupno odbile nemško-ustaško-domobranski napad na Belo krajino. V aprilu 1945 je Bela krajina prva na slovenskih tleh pozdravila del IV. armade — Peto prekomorsko brigado — in iz nje je ob koncu aprila 1945 odšlo naše vojaško in politično vodstvo na svojo triumfalno pot v Ajdovščino, Trst in Ljubljano.

Ves ta čas je belokranjsko ljudstvo z vso iskrenostjo, vso svojo gospodarsko močjo

in vso svojo politično aktivnostjo strnjeno stalo v prednji črti osvobodilnega boja, za katerega uspeh in zmago je mnogo njegovih sinov in hčera prelilo tudi svojo kri.

In med tistimi, ki so za zmago in svobodo padli že v letu 1941, so bili skoraj vsi borci Prve belokranjske partizanske čete.

BELA KRAJINA V BOJU Z MONARHOFASISTIČNIM REZIMOM STARE JUGOSLAVIJE

Za to, da je belokranjsko prebivalstvo lahko bilo takšno, kakor se je pokazalo v letih 1941—1945, je treba iskati vzrokov v njegovem gospodarskem in socialnem položaju pred vojno, v njegovi puntarski tradiciji ter v smotrnem in uspešnem delu Partije med Belokranjci zlasti v desetletju pred fašistično okupacijo.

Bela krajina je del jugovzhodnega pasu slovenske zemlje, ki pred vojno ni bil industrializiran in je bila njegova glavna oznaka ta, da se je 80 do 90 % njegovega prebivalstva ukvarjalo s poljedelstvom. Poljedelstvo samo pa je bilo v primeri s severozahodnim delom Slovenije zelo zastalo. Postopna proletarizacija kmečkega prebivalstva je bila v Beli krajini kot v vsem jugovzhodnem delu posebno občutna, ker tamkajšnji vaški proletarijat ni mogel najti zaposlitve v bližnji industriji, ki je bilo ni, izseljevanje pa je bilo po prvi svetovni vojni skoro onemogočeno s tem, da so bile meje izseljencem več ali manj zaprte.

Težki gospodarski položaj Belokranjcev, ki jim je ukinitve železarne v Gradacu odvzela edino možnost zaslužka v domači industriji, nam ponazorujejo tudi številke o gibanju prebivalstva v Beli krajini v drugi polovici XIX. stoletja in v desetletju pred prvo svetovno vojno.

Črnomeljski okraj, to je Bela krajina, je leta 1869 štel 29.646 prebivalcev. Po prirodnem prirastku, ki je statistično ugotovljen, bi moral ta okraj v letu 1910 šteti 36.764 prebivalcev. Dejansko pa je bilo tedaj pri ljudskem štetju naštetih le 24.755 prebivalcev. Te številke nam povedo, da se je v dobrih štiridesetih letih pred prvo svetovno vojno zmanjšalo število za nad 12.000 prebivalcev, kar vse gre v pretežni meri na račun izseljevanja.

V odstotkih in v primerjavi z drugimi okraji na Slovenskem nam statistika pokaže tole podobo: Prirodni prirastek v Beli krajini je znašal 24,01 %, dejansko pa je število

prebivalstva glede na leto 1869 padlo za — 16,50 %. Tolikšen odstotek pri upadku prebivalstva je daleč največji med vsemi slovenskimi pokrajinami. Saj izkazujeta v tem obdobju upadek prebivalstva le dva okraja z mnogo manjšim odstotkom: okraj Kranj za 1,743 %, okraj Velikovec pa za 2,103 %.

V času med obema vojnama se stanje nekako stabilizira oziroma je opaziti celo rahel dvig. Leta 1921 je štela Bela krajina 23.828 prebivalcev, leta 1931 pa 25.265. Ta prirastek gre gotovo na račun otežkočenega izseljevanja, kar pa na drugi strani pomeni zopet poslabšanje splošnega socialnega stanja v Beli krajini, kjer se donosnost tal ni zvišala, pač pa prebivalstvo na njih.¹

Belokranjski kmet je dobro čutil, da mu more iz vseh teh težav pomagati le sprememba vladajočega režima in sistema, zato je bil dovzeten za vse glasove, ki so mu to spremembo obetali. Mnoga razočaranja, ki jih je v tem doživel, so ga odtujevala vplivom predvojnih strank, ki so ga poznale samo v volilni kampanji, potem pa pozabljale na vse obljube in zagotovila. To razpoloženje kmečkega prebivalstva je znalo pravilno oceniti šele leta 1932 novo formirano začasno vodstvo Partije, ki s tovarišema Edvardom Kardeljem in Borisom Kidričem na čelu razvije »svoje široko, poglobljeno in zelo uspešno delo tudi na kmečkem terenu«, izhajajoč iz »spoznanja, da je Partija dolžna biti vodnica vsega naroda v vsakem konkretnem boju, kadar kdorkoli ogroža narodove socialne in nacionalne interese«, in da je »treba v konkretnih akcijah povezati borbo za ekonomske in politične interese delavstva z borbo kmečkega ljudstva za ohranitev demokratičnih svoboščin in proti ekonomskemu izkoriščanju.«²

V Beli krajini, kjer je med ljudmi še živel spomin na uporne dneve tako imenovane »Viniške republike«³ iz leta 1919, in sta jo monarhofašistični režim šestojanuarske diktature in istočasna velika gospodarska kriza politično in ekonomsko tiščala ob tla, je Boris Kidrič že leta 1931 obnavljal zveze med starimi partijci. Po formiranju novega začasnega vodstva je skrb za Belo krajino prevzel tov. Tone Šušteršič, kovinar v signalni delavnici Direkcije državnih železnic v Ljubljani. Navezal je stike z Jakom Butalom, krojačem iz Gradaca, ki se je tisti čas vrnil iz jetnišnice v Mariboru, kjer je odsedel tri in pol leta zaradi revolucionarnega delovanja med

vojaštvom za časa odsluženja kadrovskega roka. S progresivnim gibanjem se je Butala seznanil in v njem sodeloval v Karlovcu, na Sušaku in v Celju, kjer se je učil svoje obrti. Po povratku iz zapora se je v Gradacu seznanil s Tonetom Šušteršičem, ki mu je nosil razno literaturo in mu dajal naloge za izvršitev. Z Jakom Butalom in njegovim krogom sta dobila stik takrat v Zagrebu študirajoča komunista agronom Janez Marentič iz Boginje vasi pri Podzemlju in medicinec Alojzij Mihelčič iz Vapče pri Semiču. Zlasti Janez Marentič je za razvoj progresivnega gibanja v Beli krajini izredno pomemben. Sam doma iz ubožne bajtarske družine, ki si je hotela poiskati belega kruha v daljni Ameriki, pa našla tam le še večje ubožstvo, je Janez Marentič po povratku v domovino in zgodnji osirotelosti na lastni koži občutil vso težo življenja kmečkega proletarca. Po smrti tete, ki je v vsem svojem ubožstvu skrbela še zanj, je kot gojenec v križniškem konviktu v Ljubljani, kamor je nadarjenega fantiča sprejel takratni prior viteškega reda, spoznal vso izkoriščevalnost svojih »dobrotnikov«. Takrat je uporno dvignil glavo in se ves poglobil v študij problemov naše vasi, kar je z vso vnemo in tehtnostjo nadaljeval vse do svoje prežgodnje in tragične smrti. V neprestanem boju z revščino, lakoto in boleznijo ni niti za hip prenehal plameneti v njem ogenj revolucionarja, ki je razvnel vse, s katerimi je prihajal v dotiko.

Ob svojih bivanjih v domačem kraju se je tako seznanil s kajzarjem Nikom Černičem iz Boginje vasi. Ta je bil nekoč v službi pri finančni straži, pustil službo in odšel v Kanado, od koder se je leta 1930 vrnil. Černič je v Kanadi prišel v stik s komunističnim gibanjem, se v njem organiziral in prinesel s seboj tudi zadevno, v slovenščini pisano literaturo. Z Marentičem sta postala tesna sodelavca in vzdrževala zvezo z Novim mestom. Z novomeškimi partijci sta se pogosto sestajala, večkrat celo na Trdinovem vrhu v Gorjancih.

Marentič ni izgubil nobene prilike, da ne bi v kmetih svoje okolice budil njihove samozavesti, predvsem pa se je povezoval s kmečko mladino okoliških vasi. Število njegovih prijateljev je rastlo vedno bolj, fantje so se vse bolj začeli zanimati za knjigo, vedno bolj so jih privlačila naravoslovna, gospodarska in politična vprašanja. Vedno manj so zapravljali čas s pohajanjem po gostilnah, vse bolj pa so se oprijemali društev kmečkih fantov in deklet, katerih

prvega je Marentič leta 1952 ustanovil za vas Prilozje in bližnja naselja.

Poleg nekaterih drugih je treba med aktivne pristaše naprednega gibanja takratnega časa prišteti še kmeta Nika Jakofčiča iz Cerkvišč, delavca Toneta Pezdirca iz Krasinca, agronoma Jožeta Berkopca iz Kloštra pri Gradacu, študenta Stanka Bajuka iz Drašič, Kozana iz Pribincev, profesorja Jožeta Schweigerja iz Črnomlja itd. Marentič je postal glavni organizator Partije in akcij Gospodarske sloge v Beli krajini.⁴

Uspeh dela Janeza Marentiča in tovarišev se je pokazal kaj kmalu v vse večjem aktiviziranju kmetских množic, zlasti mladine, v progresivnih političnih gibanjih, ki so ta čas zajela tudi Belo krajino, ter v močni opozicionalnosti proti vladajočemu režimu.

»Seljački pokret« v sosednji Hrvatski je odmeval tudi tostran Kolpe in našel svoje vodstvo in središče pri takratnem znanem belokranjskem veletrgovcu Petru Korenu v Črnomlju. V tem taboru je imela Partija svoje močno krilo, medtem ko je povsem obvladala takrat v Beli krajini snujoča se »Društva kmetских fantov in deklet«. Ta društva so vsako leto prirejela tekme koscev in žanjic ter grabljic, združenih vedno z javnimi manifestacijami, obhodi s konjenico na čelu, prepevanjem pesmi in vzklikanjem gesel povsem revolucionarnega značaja. Takrat je v Beli krajini nastala in bila mnogo prepevana pesem »Kosec koso brusi«, ki jo pripisujejo Jaku Butali in so jo desetletje zatem partizanske brigade raznesle po vsej slovenski zemlji. Prav društva v Gradacu, Črnomlju in Dragatušu so bila med najbolj aktivnimi. Društvo v Gradacu je bilo pozneje razpuščeno, ker so njegovi člani in članice z vzkliki »Dajte nam dela!«, »Dajte nam kruha!«, razbili zborovanje Katoliške akcije, ki naj bi se vršilo pred cerkvijo v Kloštru pri Gradacu. Prav tako so razbili volilno zborovanje JRZ v Podzemlju, na katerem naj bi govoril znani belokranjski politični konjunkturist Jure Koce.

Nadaljnji stiki partijskih aktivistov so bili zlasti tesni v sokolskih društvih. Ko sta bili društvi kmečkih fantov in deklet v Gradacu in Prilozju leta 1955 zaradi razbitja zborovanja Katoliške akcije v Kloštru razpuščeni, so člani in članice društva v Gradacu v celoti vstopili v takajšnje sokolsko društvo, Jaka Butala pa je bil kmalu izvoljen za prosvetarja društva. Sokolske telovadnice so postajale vse

bolj zbirališča tiste doraščajoče mladine, ki je kasneje ustvarjala jedro prvih belokranjskih partizanskih skupin.

Kako so znali aktivisti izrabiti vsako priliko, da so pridobivali mladino in se povezovali z njo, pripoveduje v svojih spominih Tone Šušteršič, ki pravi: »KP je izkoriščala svoj vpliv tudi v čisto krajevnih organizacijah, kot so bila n. pr. pevska društva. V teh se je zbirala mladina, tam se je bilo mogoče na legalen način shajati in vršiti marksistično-leninistično propagando. V začetku je pevski zbor n. pr. v Gradacu vodil Škrjanc Avgust, po poklicu organist. Ideja, ki je prevladovala v tem pevskem zboru, ni bila všeč Škrjancu, zato so ga pevci odslovili. S poučevanjem je potem nadaljevala tov. Passek Rada, učiteljica v Podzemlju. Za njo pa je potem hodil poučevat petje tov. Uroš Kraigher iz Ljubljane.«⁵

Leto 1954 prinese v to delo novega poleta. Pokrajinska partijska konferenca, ki se je tega leta vršila blizu Ljubljane v prisotnosti tovariša Tita, je dala Partiji novih pobud tudi za delo med kmečkimi množicami, za borbo proti diktaturi in za narodno enakopravnost. Eden največjih rezultatov te konference je bila po besedi

Slika 1. Janez Marentič

Vlada Kozaka ustanovitev »Ljudske pravice«, pollegalnega partijskega časopisa, ki je postal ne samo glasilo Partije, temveč tudi njen organizator, ker je iz kolporterškega in dopisniškega omrežja »Ljudske pravice« rastle tudi organizacijsko omrežje Partije.⁶ »Ljudska pravica« se je kmalu zatem, ko se je razširila po Prekmurju, širila tudi po Beli krajini, kjer se je vedno bolj in bolj utrjevala vrsta fantov in mož, ki so postali kasneje glavni oporniki Zveze delovnega ljudstva, v začetku osvobodilnega boja pa Osvobodilne fronte slovenskega naroda.

Rezultat vsega tega dela in vplivanja se je pokazal ob petomajskih volitvah 1935. Takrat sta si v vsej Jugoslaviji stala nasproti predvsem dva tabora: vladni Jevtičev blok in blok Združene opozicije z dr. Vladkom Mačkom na čelu. Maček se je moral v Sloveniji zaradi dvolične igre dr. A. Korošca — istočasna pogajanja s princem Pavlom in Jevtičevim ministrom Milanom Stojadinovičem, predvidenim bodočim ministrskim predsednikom, in z opozicijo ter nato proglasitev volilne abstinence — nasloniti na Partijo, kar je storil po posredništvu skupine okoli »Ljudske pravice«. Partija sama zaradi terorja in zakasnelih ter protislovnih direktiv v inozemstvu bivajočega Gorkičevega vodstva ni mogla na volitvah postaviti svojih kandidatov, je pa pomagala pri postavljanju kandidatnih list Združene opozicije in pozivala na glasovanje zanjo predvsem v podeželskih predelih.⁷ Temu klicu se je odzvala tudi Bela krajina.

Kako velika je bila politična napetost v Beli krajini na dan volitev 5. maja 1935, nam n. pr. ilustrirajo dogodki v Poljanski dolini, ki mi jih je opisal takratni politični aktivist Združene opozicije Peter Romanič. Dogodke v Starem trgu ob Kolpi je opisal takole:

»Orožniki so pričakovali nemirov, ker so vedeli, da se pripravljajo napadi na tiste, ki bi glasovali za opozicijo. Da bi zaščitili glasovalce za vladno listo pred razjarjenimi opozicionalci, so mobilizirali vse lovce in celo konjača. Vsi ti so si morali vpričo orožnikov nabiti puške. Opozicionalni volivci so prišli na volišče organizirano in na vozovih že v prvih jutranjih urah. Da bi se vozovi ne mogli vračati po nove volivce, so orožniki zaplenili vsa vozila in jih zaprli na Majerletovem, po domače Jurjevem dvorišču. Proti poldnevu so ljudje zahtevali, da jim dovolijo povratek domov. Orožniki so zapovedali lovcem, naj naperijo puške v množico na dvorišču, česar pa ti niso

hoteli storiti. Ljudem so se postavili po robu samo orožniki z nasajenimi bajoneti, toda pod pritiskom množice so morali popustiti in vsi vozovi opozicije in kolesarji so se po dvanajsti uri odpeljali. Vladni kandidat Jure Koce je sam najel za pomoč orožnikom nekaj domačih plačancev, ki so lovili vozila opozicije tudi zunaj vasi. Volivce sem vozil tudi jaz, voz s konji pa sem pustil že na Deskovi vasi. Ravno ko sem se hotel vrniti po drugo skupino, so pridrveli najeti fantalini, in mi hoteli zapleniti voz. Z vozno vago sem jih razpršil in se odpeljal.«

Ko se je na belokranjskih voliščih 5. maja zvečer razvedelo za volilne rezultate, ki so kazali, da je proti pričakovanju in prepričanju volivcev s pičlo večino zmagala Jevtičeva lista, je spričo očitne volilne goljufije nastal med prebivalstvom vihar ogorčenja in protestov, ki je bil posebno močan v Črnomlju. Polegel pa se ni tudi še dneve

Uradno so bili razglašeni naslednji volilni rezultati:

volilnih upravičencev	4069
glasovalo	2952
od teh za vladno listo (kandidata Evgen Lovšin in Jure Koce)	1487
za opozicijsko listo (kandidat Peter Koren)	1465
volilna abstenenca	1117

Po ustni informaciji takratnega kandidata Evgena Lovšina je bilo po poročilih z volišč samih popolnoma jasno, da je s precejšnjo večino zmagala lista Združene opozicije in je zanjo glasovalo nad 2000 volivcev. Jure Koce je na vladni listi dobil kakih 300 glasov, drugi kandidat Evgen Lovšin pa kakih 1200. Ko so s potvorjenimi rezultati sporočili v Ljubljano zmago vladne liste, so tam hoteli najpreje proglasiti za poslanca E. Lovšina, ki pa je to, vedoč, da je dejansko zmagala opozicija, odločno odklonil in se ni več dalje menil za vso stvar. Tako so tedaj prisodili mandat Juretu Kocetu, ki so ga belokranjski volivci z ogromno večino odklonili. Iz povedanega in iz primerjave z uradnimi volilnimi rezultati sledi, da so kandidatu opozicije odvzeli kakih 500 glasov in izkonstruirali volilne rezultate tako, da je imela vladna lista vsaj skromno večino 22 glasov. To naj bi bilo pesek v oči belokranjskim volivcem. Obenem pa kažejo potvorjeni rezultati, da je vlada skoraj 500 oddanih glasov prištetla raje med neodane in s tem na videz okre-

pila celo položaj klerikalne stranke, ki je razglasila volilno abstinenco.

Ko je torej na voliščih bila razglašena zmaga vladne liste, je prišlo med volivci do razburjenja in nemirov. Najtežji so bili v Dragatušu. Tja so se zgrinjali volivci iz sosednjih vasi že v nedeljo zvečer in obkolili volišče. V zvoniku so od časa do časa bili plat zvona kot znamenje za punt. Ko drugega dne kmetje niso dovolili odvoza volilnih skrinjic, so iz Črnomlja prihiteli volilni komisiji na pomoč orožniki na kamionu. Zopet je udaril plat zvona, nakar se je razburjena množica zgrnila in s kamenjem napadla orožnike. Ti so odgovorili s streli v zrak, le eden od njih je meril naravnost v množico in ubil 55-letnega malega kmeta Mihaela Goršeta iz Sel pri Dragatušu. Ta politični umor je prebivalstvo Bele krajine še bolj razburkal in orožniškim postajam je prihitelo na pomoč celo orožništvo in vojaštvo iz Novega mesta. Ker so se na Goršetov pogreb zbrale velike množice prebivalstva, da ga spremijo na pokopališče na Goleku, so orožniki in vojaki obkolili pokopališče in preprečili dostop vsem razen najožjim domačim.

Odmev teh dogodkov ni bil velik samo v Beli krajini, temveč po vsej Sloveniji. Ko je takoj po volitvah junijski plenum CK KPJ razpravljajal o situaciji po volitvah in naročil, da je treba povečati partijsko dejavnost predvsem v krajih, kjer je prišlo pri volitvah do spopadov in demonstracij, je v svoji resoluciji med takimi kraji navedel tudi Črnomelj. »Bojovník«, glasilo neodvisne in takrat s Partijo sodelujoče Zveze bojovníkov iz prve svetovne vojne, pa je v svoji 14. številki z dne 8. septembra 1935 v poročilu »Zaupni sestanki po vsej Sloveniji« objavil: »V našem opozicionalnem, slovenskem in neodvisnem taboru je tudi pretežni del Štajerske, Dolenjske in Bele krajine«.

Zelo viden in vpliven politični delavec-domačin v naprednem gibanju Bele krajine tega časa je bil Franc Špehar. Spočetka vnet mačkovec je bil na nekem novomeškem predvolilnem zborovanju leta 1938 pridobljen za stvar kmetско-delavskega gibanja in mu ostal dosledno zvest. Izredno nadarjen se je neprestano izobraževal in prebiral zlasti marksistično literaturo. Zanimivo je, da je po zatrjevanju njegovih prijateljev znal n. pr. Speransa skoraj na izust. Odslej je bil Franc Špehar na vseh zborovanjih mačkovskega in kmetско-delavskega gibanja in je vedno nastopal kot predstavnik ljudskega kmetskega ele-

menta. Njegov vpliv je bil takrat tako velik, da je njegova pridobitev za progresivno kmetско-delavsko gibanje pomenilo pravzaprav pridobitev vsega obmejnega belokranjskega pasu.

Medtem so se v velikem svetu vse ostreje križala nasprotja med demokratskimi in vedno bolj napadalnimi fašističnimi silami, ki so se na evropskih tleh prvič z orožjem v roki spopadle v španski državljanski vojni. Prav ob borbi španskega ljudstva proti Francovim fašističnim falangistom, ki sta jih Nemčija in Italija politično in vojaško podpirali, se je jasno pokazala ločitev sveta v dva tabora: mimo oficialnega stališča držav in vlad so se posamezniki, struje, gibanja in stranke v vsakem narodu in vsaki državi razporedili v fronto resnično demokratičnih, miroljubnih in svobodoljubnih sil in v tabor reakcije. Ljudska fronta kot široka zveza vseh protifašističnih sil je na naših tleh dobila svojo posebno obliko in vsebino in se uveljavila najprej pod klasičnim imenom Slovenske ljudske fronte, zatem pod imenom Kmečko-delavskega gibanja, po ustanovnem kongresu KPS pa se razmahne kot Zveza delovnega ljudstva. Pri volitvah 11. decembra 1938 je to gibanje nastopalo kot legalna forma Partije, katere vodstvo je po načelih, ki jih je sprejel ustanovni kongres, za te volitve »usmerjalo komuniste v posameznih krajih v iskanje konkretnih oblik koalicije za udeležbo pri volitvah, za ustvarjanje in širjenje bloka opozicije«.⁸

Pred volitvami se je vršil v Ljubljani v odvetniški pisarni dr. Lada Vavpetiča sestanek delegatov za izdelavo skupnega programa vse opozicije s komunisti vred za enoten nastop pri volitvah. Udeležilo se ga je kakih dvajset mož iz vse Slovenije. Med več Belokranjci sta bila tudi Josip Veber in Peter Romanič, medtem ko je Franc Špehar zamudil vlak in ga zato ni bilo.⁹

Da je ob teh volitvah bila Bela krajina zopet močno razgibana in polna protirežimskega in opozicionalnega poleta, pričajo dogodki, ki so se ob teh volitvah vršili n. pr. v Podzemlju, Gradacu in Črnomlju.

Tone Šušteršič piše o tem v svojih zapiskih: »Zelo pomembna akcija je bila leta 1938 ob priliki volitev, ko je Mačkova opozicijska lista zmagala z veliko večino v občini Podzemelj. Pri teh volitvah potvarjanje ni bilo mogoče zaradi velike odločnosti volivcev iz Gradaca, ki so ves čas nadzorovali volišče in zagrozili, da bodo

razbili volišče, če takoj po končanih volitvah ne objavijo volilnih rezultatov. Po objavi se se razvile manifestacije in se nadaljevale vso pot do Gradaca, kamor so Gračani z mnogimi drugimi odšli v sprevedu. Spotoma so njihove vrste naraščale z novimi manifestanti. V Gradacu so odšli na postajo, vstopili v vlak in se odpeljali v Črnomelj ter nadaljevali z manifestacijami po poti od kolodvora proti mestu. Na tako imenovanem »Suhem mostu« (ožini pred gradom) jih je zaustavilo kakih 15 orožnikov z nasajenimi bajoneti. Ko je Šobar Tone, starejši mož, razgalil prsi in vzkliknil »Prebodite me prvega!«, je množica navalila na orožnike in predrila kordon. Pred Prosvetnim domom (nasproti gradu) so manifestanti naleteli na klerikalce, ki so se pripravljali, da z baklado proslave svojo »zmago«. Ko so zagledali razjarjeno množico, so se seveda potegnili v Prosvetni dom in z baklado ni bilo nič. Gračanom se je pridružilo še veliko število Črnomaljšev in po vsem Črnomlju so se razvile bučne protirežimske demonstracije.¹⁰

18. jun. 1959, o priliki, ko je bil v Črnomlju prirejen prvi belokranjski festival z nastopom raznih belokranjskih skupin, je dala Partija navodilo, naj vzdolž vse proge v Beli krajini razobesijo takrat prepovedane slovenske in rdeče zastave. Za to akcijo je bil v Črnomlju zadolžen tov. Milan Šimec. Podobne demonstracije so se razvile tudi ob festivalu v Metliki, kjer je razvil slovensko zastavo kasneje v partizanih padli Petric Tone.

Ta čas je tudi Zveza delovnega ljudstva dobila svojo trdno organizacijsko obliko. 3. septembra 1959 je bilo v Celju ustanovno zborovanje delegatov in na njem v načelu sprejet program Zveze. 24. septembra 1959 je bil v Črnomlju zbor delegatov za Belo krajino in sosedno Dolenjsko. Poleg Belokranjcev so se ga udeležili tudi Maks Henigman in Rudolf Zupanc iz Toplice na Dolenjskem, oba kandidata CK KPS, kmet Pirnar Anton iz Broda in Pirkovič Jože, ključavničar iz Šentjerneja. Zbor sta vodila Franc Leskošek in Ivan Kreft. Na podlagi predlogov črnomeljskega zbora je bil celjski program dopolnjen in 20. oktobra 1959 so ga za belokranjsko Zvezo delovnega ljudstva podpisali Jakofčič Niko, kmet iz Cerkvišč pri Podzemlju, dr. Mihelčič Lojz, zdravnik iz Metlike, Slane Josip, kmet in čevljar iz Metlike, Sašek Jože, krojač iz Metlike in Špehar Franc, kmet iz Gorice pri Sinjem vrhu.¹¹

Politično razgibanost in svojo opozicijsko razpoloženje so Belokranjci pokazali tudi ob proslavi 60-letnice dr. Mačka julija 1959 v Zagrebu. Takrat seveda se nikomur niti sanjalo ni, kako se je prav ta čas Vladko Maček že sporazumel z Rimom, kasneje pa še z Berlinom za razbitje Jugoslavije in da je zato že prejel dvajsetmilijsko podporo od Mussolinijeve vlade.

Za 28. oktober 1959 je bilo v Ljubljani sklicano veliko zborovanje v restavraciji Kmet na Gosposvetski cesti. Šlo je za združitve vseh naprednih strank in skupin v eno stranko. Sklicatelji so po dr. Viktorju Mačku, odvetniku v Ljubljani, zborovanje prijavili, vendar dovoljenja zanj niso prejeli. Ko se je v dvorani zbralo okoli 250 delegatov iz vse Slovenije in je bilo stavljeno vprašanje, ali naj zborujejo kljub temu, čeprav še ni prišlo dovoljenja, je Špehar Franc iz Gorice vstal in zaklical: »Smo svobodni državljani in se lahko svobodno razgovarjamo!« Zborovalcem je bilo nato sporočeno, da se zborovanje vrši, v primeru pa, da ga policija razžene, se bo zborovanje nadaljevalo čez štirinajst dni v Zagrebu v hiši v Frankopanski ulici št. 7. Ravno ko je govoril delegat iz Beograda, je policija res vdrla v dvorano. Zborovalci so žvižgali in cepetali z nogami, Špehar Franc pa je zopet zaklical, da ne gredo iz dvorane prostovoljno, temveč naj jih policija znosi ven, če hoče. Končno jih je policija le razgnala; ko pa so se zborovalci na ulici ponovno začeli zbirati in prepevati, so jih z gumijevkami pretepali in razpodili po vsej Ljubljani, nekaj pa so jih tudi zaprli.

Čez štirinajst dni se je v Črnomlju in Gradacu naložilo na tovarni avtomobil rudnika Kanižarice kakih 45–50 mož in se odpeljalo v Zagreb na dogovorjeno zborovanje. »Hrvatska seljačka zaščita« v narodnih nošah jih je sprejela na ulici, s člani zaščite pa je bila zavarovana tudi vsa pot do številke 7 v Frankopanski ulici, kjer se je v drugem nadstropju vršilo zborovanje. Pred vstopom je moral vsak udeleženeček pokazati posebno vabilo, pri čemer sta bila odkrita tudi dva Natlačenova vohuna, ki ju je zaščita aretirala in odpeljala. Med udeleženci tega zborovanja, ki je trajalo kakih šest ur, se Peter Romanič spominja Belokranjcev: Jurija Prebiliča iz Dola, Luke Nagodeta iz Predgrada, Petrica iz Tuševga dola, Stegneta iz Vinice in Butale Jake iz Gradaca.¹²

Poskus organiziranja »Vzajemnosti«, za katero je dal pobudo tov. Radko Polič iz Grosuplje in ki bi imela ugodna tla zlasti

v Črnomlju, kjer je že bilo nekaj delavstva v tamkajšnji livarni, veliko pa na gradbišnih železniške proge Črnomelj—Vrbovsko, je oblast preprečila s tem, da ustanovitve ni dovolila. Delavstvo na progi je bilo takrat vsaj deloma organizirano v Zvezi gradbenih delavcev (Savez građevinarov).

Posebno živahne so bile protestne akcije proti draginji, ki jih je v Črnomlju Partija organizirala takrat, ko je bil zaradi trgovinske pogodbe Jugoslavije s Hitlerjevo Nemčijo povečan izvoz živil, katerih cena je doma zato rasla.

Ob koncu leta 1939 je prišlo v Gradacu in Podzemlju do večjih demonstracij, ker je bil tamkajšnji učitelj zaradi sodelovanja v progresivnih kulturnih društvi službeno premeščen. Precejšnja množica okoliškega prebivalstva ga je demonstrativno spremljala na železniško postajo v Gradacu. Demonstracije so se ponovile na božič 1939, ko so ljudje odhajali od polnočnice. Po naročilu Jake Butale jih je organiziral Stane Cuznar. Z vzkliki »Dol z bajonet« so množice demonstrirale posebno, ko so jim prišli naproti gradaški orožniki in jih skušali ustaviti in razgnati.¹³

Te demonstracije so še dolgo odmevale. 27. decembra 1939 so orožniki aretirali Cuznarja Staneta, ko se je vračal iz službe v Vranoviče, in ga odgnali na orožniško postajo v Gradac. Isto noč so tja prignali še pet Gračanov. Odpeljali so jih v sodne zapore, proti njim pa je bila vložena obtožba. Nekako po 14 dneh so bili izpuščeni, da se branijo na svobodi, Gračani pa so jim ob vrnitvi priredili na postaji hrupen sprejem s harmoniko in petjem. Na procesu marca 1940 so bili zaradi pomanjkanja dokazov vsi oproščeni.

Vse te in podobne akcije so bile predvsem delo belokranjskih partijcev, ki so se 6. januarja 1937 zbrali na prvo partijsko konferenco v Mihelčičevi zidnici v Semiču. Udeležili so se je: metliški zdravnik dr. Mihelčič Lojze in njegov brat Jože iz Vavpče vasi pri Semiču, Jakofčič Niko, kmet iz Cerkvišč, Šimec Milan, mizar iz Črnomlja, Butala Jaka, krojač iz Gradaca, Špehar Jure, kmet iz Damlja, Kovačič Milan, mizar iz Gradaca, Pezdirc Anton, delavec iz Črnomlja, Satošek Slavko, brivec iz Črnomlja, Slanc Jože, čevljar iz Metlike, Bahor Matija, delavec iz Dragovanje vasi, Bahorič Jože, kmet in čevljar iz Pribincev, Črnič Niko iz Boginje vasi.¹⁴

Po tej konferenci so se formirale prve celice v Gradacu, Semiču, Metliki in Črnomlju.¹⁵ V maju 1940 je bila ponovna par-

tijska konferenca, ki je v prisotnosti tov. Vide Tomšičeve postavila Okrožni komite, v katerega so bili izvoljeni tovariši: Mihelčič Jože, Slanc Jože, Butala Jaka, Bobič Franc, Šimec Milan in Kovačič Milan. OK si je ta čas ustvaril tudi svojo ilegalno tehniko pri Gradacu v Starčevi zidnici. V njej so delali Kovačič Milan, Štampohar Jule in Butala Nande.

Ko je Cvetkovič-Maček-Kulovčeva vlada začela z množičnimi interniranjem partijcev in levičarjev v zloglasnih taboriščih v Bileci in Ivanjici pri Međurečju, je bilo v to zadnje taborišče odgnano iz Bele krajine 14 tovarišev, med njimi tudi člani okrožnega komiteta Mihelčič Jože, Bobič Franc, Butala Jaka in Šimec Milan. Partija je ob tej priliki zopet zaktivizirala množice s tem, da je pokrenila podpisovanje zahteve po izpustitvi interniranih.

Razrahljano organizacijo je ponovno utrdil Tone Tomšič na partijski konferenci januarja 1941. Vršila se je na Kanižarici pri Dvojmoču Jožetu, starem komunistu že iz leta 1918. Na tej konferenci je bil izvoljen nov okrožni komite, v katerem so bili tovariši Bahor Matija, ki se je nekaj pred tem vrnil iz Francije in Sovjetske zveze, Črnič Ivan, Dvojmoč Anton, Mišica Lado, Štampohar Jule in Kovačič Milan. Sekretar komiteja je postal Bahor Matija.

Slika 2. Tone Sušteršič — Tine Železnik (orig. v muzeju NO, kred. retuša J. Pogačnik)

Članstvo Partije se je namreč posebej okrepilo v letu 1940 in 1941 s sprejetjem cele vrste mladih fantov, zrastlih v SKOJ, ki jih skoraj vse zasledimo med prvimi belokranjskimi partizani in od katerih so mnogi žrtvovali tudi svoje življenje.

Tako se nam v času, ko se je svetovna kriza ostrila iz dneva v dan zaradi vedno bolj brezobzirno v vojno stremečega nemško-italijansko-japonskega fašističnega imperializma, dokler ni v septembru 1939 vojna tudi dejansko izbruhnila, in v času, ko so jugoslovanske vlade Stojadinovića, Cvetkovića in Mačka prehajale popolnoma na fašistične pozicije, v Beli krajini kaže tale slika:

Belokranjsko ljudstvo, razočarano nad politiko režimskih strank, stoji po večini v opozicijskem taboru. Nekateri v zmedeni časih in pojmov pričakujejo rešitve v Hitlerju, za katerega spretno dela iz sosedne Kočevske dobro organizirana, vzdrževana in vodena propaganda. Po vsej Beli krajini od Gorjancev do Kolpe pa so raztresena majhna jedra partijskih celic, katerih člani so nenehno na delu, da pripravijo množice na velike preizkušnje, ki morajo priti.

SOVRAZNA ZASEDBA

Odkar se je v jeseni 1939 začela druga svetovna vojna, je v našem ljudstvu vedno bolj naraščal nemir. Uradno Jugoslavijo je z ene strani pritegoval k sebi zahodni zavezniški blok, z druge strani pa se je vedno bolj krepil pritisk nemško-italijanskih fašističnih napadalcev, katerim se ni vse bolj približevala samo takratna vlada Jugoslavije, temveč je celo glavni partner te vlade, dr. Vladko Maček že od spomladi 1939 s tajnimi pogajanjmi z Italijo in kasneje z Nemčijo pripravljaval notranji udar in s tem pripravljaval pot fašističnim napadalcem. Za to svoje delo je prejel dvajsetmilijonsko denarno podporo od italijanske vlade.¹⁶

Poleg političnega in vojaškega pritiska, ki ga je zlasti Hitlerjeva Nemčija izvajala na jugoslovansko vlado, je nemški nacizem poskušal razkrojiti in razdružiti jugoslovanske narode s svojo propagando in si med njimi ustvariti močno peto kolono. To je nacistom uspevalo iz dveh strani: preko nemške manjšine, združene v Kulturbundu, in preko sezonskih delavcev, ki jih je Nemčija vabila na delo, jim nudila posebne ugodnosti in tako ustvarjala iz njih svoje neplačane agitatorje, ki so po povratku domov prikazovali Hitlerjev rajh kot pravi

raj za delovnega človeka. Nemško-sovjetska prijateljska pogodba iz avgusta 1939 je bila enim in drugim pri tem posebno dobrodošlo agitacijsko sredstvo, kateremu je tu in tam šel na led tudi kak dobro misleč, progresivno usmerjen Slovenec ne samo v Beli krajini. KPJ in KPS, ki sta že leta sem opozarjali na fašistično nevarnost in postavljali boj proti hitlerizmu in fašizmu na prvo mesto v boju delovnih množic, sta to nevarno propagando zavirali predvsem z vse glasnejšim zahtevanjem po uradnem priznanju ZSSR. Ko so bili med Beogradom in Moskvo vzpostavljeni stiki ter se je julija 1940 — Francijo je takrat že zlomil nemški vojaški stroj — začelo na pobudo KPJ organizirati »Društvo prijateljev Sovjetske zveze«, so tudi Belokranjci vneto pobirali podpise zanj.

Aprilski napad na Jugoslavijo je Belo krajino kot druge slovenske in jugoslovanske pokrajine vrgel v vrtinec zmede, nejasnosti in negotovosti. Ker se je zdelo, da je Bela krajina najbolj oddaljena od smeri sovražnih vdorov, se je preko nje hotelo proti Karlovcu seliti poveljstvo Dravske divizije, ki pa je obtičalo že v Novem mestu in se 11. aprila pod nemškimi bombami razbežalo ali se naslednje dneve predajalo prvim nemškim bojnim enotam. V Beli krajini so obtičali tisti deli prostovoljcev, ki so iz Ljubljane in celo iz daljnega Ptuja in Maribora bili na poti proti zbornemu mestu v Karlovcu, pa jim je izklicanje Paveličeve »nezavisne« žepne Oslje zaustavilo pot. Morali so zapustiti vlak in se v majhnih skupinah vračati proti Metliki.

Prav izklicanje ustaške »Nezavisne države Hrvatske« je splošno zmedo še povečalo. Kmalu se je v brezredju zdramil anarhični instinkt in že 11. aprila so najprej posamezno, potem pa v množici začeli vlamljati v dolge vojaške transportne vlake, ki so obtičali na kolodvorih, in v vojaška skladišča.

Med razgrajajočo in prepirajočo se množico pa so se n. pr. v Črnomlju sukali tudi mladi člani partijskih celic. Ni jim bilo mar raznolikega blaga, temveč so takrat, ko so mnogi odmetavali orožje, stikali za njim, ga zbirali in odnašali v skrivališča. Čeprav ga je kasneje okupator mnogo odkril in zaplenil, ga je vendar ostalo toliko, da so se prvi partizani lahko oborožili.

V četrtek, petek in soboto, 10., 11. in 12. aprila, so se tudi po vseh belokranjskih poteh in stezah vračali v svoje vasi mobiliziranci razpadajoče jugoslovanske vojske, in mnogi so nosili s seboj razočaranje in

zagrenjenost, mnogi pa tudi strupeni dih hitlerjevske propagande, ki jo je zdaj krepilo še občudovanje nemške »bliskovite« udarnosti. Z izmišljenimi ali pretiranimi vestmi, n. pr. o razrušenem in požganem Novem mestu, so splošno zmedo še povečevali.

V ta kaos je v petek priropotala skozi Belo krajino prva nemška motorizirana izvidnica, prihajajoča od Karlovca, in brzela preko Metlike in Gorjancev proti Novemu mestu. Tam je razorožila čakajoče jugoslovanske oficirje, jih naložila na kamion in odpeljala, preje pa še stopila v brezzično zvezo s prodirajočimi nemškimi enotami ter javila, da je Novo mesto zasedeno. V soboto in nedeljo so prihajale prve večje nemške enote iz smeri Trebnjega in Sevnice, zasedle Novo mesto in prodirale preko Gorjancev proti Karlovcu in Vinici. V noči med 12. in 13. aprilom so zasedle Črnomelj in prišle na Vinico 13. aprila ob 4. uri zjutraj. Komandant nemških čet je na okrajnem glavarstvu v Črnomlju razglasil smrtno kazen za vsakogar, ki bi se nemški vojski upiral, nemško vojaštvo pa se je naslednje dni gnetlo zlasti po trgovinah in za cenen ali brezvreden denar nakupovalo vse mogoče stvari.

S prihodom nemške vojske je bilo še pred razglasitvijo kapitulacije jugoslovanske kraljevske vojske vsakemu človeku pri nas jasno, da je Jugoslavija razbita. Domače vojaške oblasti ni bilo več, civilna pa se je v pričakovanju nadaljnega razvoja dogodkov potuhnila. Pozive bana in tako imenovanega Narodnega sveta za organiziranje varnostnih straž, ki naj bi preprečevale samovoljna dejanja in plenjenja, so nekateri sicer skušali uveljaviti, vendar so se hitro pojavili tudi organi nemške žandarmerije in policije, ki pa so izvrševali svojo službo le po večjih krajih in križiščih ter v prvi vrsti lovili predvsem razhajajoče se častnike jugoslovanske vojske, ki se jim niso znali dovolj spretno izogniti. Kot vojne ujetnike so jih odpremljali na posebno, v ta namen določena zbirna mesta. Prihod nemške vojske, ki je z nekaterimi oddelki ostala v Beli krajini, predvsem v Črnomlju in Metliki skoraj štirinajst dni, je napravil vtis, da so po njej zasedene pokrajine tudi že priključene k Hitlerjevemu rajhu, kar je z vso spretnostjo in živahnostjo širila hitlerjevska propaganda. Ta je imela svoje agitatorje tudi v onih prodanih ali zapeljanih Belokranjcih, ki so si od tega obetali predvsem osebnih in gmotnih koristi. Prepričevali pa so o tem Belo-

kranjce in druge v soseščini prebivajoče Slovence zlasti Kočevarji. Ti so se v uniformah svojih kulturbundovskih vojaških formacij spuščali iz obrobni belokranjskih višin in so posebej po Črnomlju nastopali kot gospodarji in grozili Slovincem s trdo pestjo nemške oblasti, za katere izvršne organe so se sami že imeli. V splošni negotovosti je ta propaganda spočetka imela dokaj uspeha.

Prve italijanske vojaške enote so se v Beli krajini pojavile 15. aprila. Bila sta to 11. bersaljerski bataljon in tankovska enota iz divizije »Celere«, ki sta po neposredni in osebni zapovedi šefa italijanskega Generalnega štaba, generala Marija Roatte 11. aprila na Krasu prehitela prepočasi nastopajočo italijansko vojsko XI. C. A. in v večernih urah istega dne »vsaj nekaj ur pred Nemci«, kot pravi general Giacomo Zanussi, zasedla Ljubljano. Ti dve enoti sta se 14. in 15. aprila po dolini Krke, skozi Dolenjske Toplice in Stare žage ter preko Bele krajine vračali v svoj armadni zbor, ki je takrat začasno zasedel sosednje hrvatsko ozemlje med črtama Vinica—Bosiljevo—Generalski stol in Brežice—Samobor—Petrinja—Glina. Ti enoti pa sta bili le na prehodu in vse do 26. aprila Belokranjcem ni bilo jasno, kdo je okupator. Šele tega dne so namreč prišle v Belo krajino enote divizije »Isonzo«.

16. aprila so se divizije XI. C. A., ki so zasedle Notranjsko, Ribniško dolino in Ljubljansko kotlino, pomikale proti Kolpi in Vrbovskemu, kjer je bila predvidena koncentracija njihovih sil v primeru nadaljevanja vojaških operacij proti jugoslovanski vojski. Medtem pa je 17. aprila zvečer bila podpisana kapitulacija jugoslovanske kraljevske vojske, ki je stopila v veljavo 18. aprila opoldne. Že v teku pogajanj za predajo je bil 17. aprila ob 1,00 uri italijanski vojski izdan ukaz za ustavitev nadaljnjih prodiranj. Po objavljeni kapitulaciji v noči 17. aprila in po širokoustni zahvali Duceja vajakom za njihove »odlične vojaške uspehe«, ki je bila italijanski vojski sporočena 18. aprila, je poveljstvo XI. C. A. zapovedalo svojima divizijama »Re« in »Isonzo«, da začneta »s čiščenjem zasedenega ozemlja in z njegovo zasedbo s tem, da razdelita lastne enote po Sloveniji«.17

Prvotna meja med področjema obeh divizij je potekala približno po dolini Krke tako, da je ozemlje med Ljubljano in Novim mestom ter Krko in Savo bilo podrejeno diviziji »Re« s sedežem v Ljubljani,

drugo z Notranjsko in Belo krajino pa diviziji »Isonzo« s sedežem v Kočevju. Belo krajino je zasedel 26. aprila pehotni polk št. 25 »Como« iz divizije »Isonzo« in razmestil I. bataljon v Metliki, II. bataljon v Semiču, poveljstvo polka s III. bataljonom in drugimi enotami pa se je nastanilo v Črnomlju. Ta raspored je ostal neizpremenjen tudi po novi razdelitvi zasedenega ozemlja med imenovani diviziji, ki jo je poveljstvo XI. C. A. zapovedalo 2. maja z aktom št. 02/4428. Meja med obema področjema je sedaj potekala po črti Dolsko—Trebjeljevo—Višnja gora—Zagradec—Stari log—Mozelj—Kolpa. Vzhodno od te črte je bilo področje divizije »Isonzo«, zahodno pa divizije »Re«. Kočevje je prenehalo biti sedež divizijskega poveljstva 5. maja, ko se je štab divizije »Isonzo« preselil v Novo mesto, medtem ko so prve enote te divizije prišle v Novo mesto že 2. maja 1941. Divizija »Re« je ostala v Sloveniji do 10. maja, ko je odšla v sestav V. C. A. na Hrvaško, v Sloveniji pa jo je zamenjala divizija »Granatieri di Sardegna«.

Ta sprememba in prenos sedeža divizije iz Kočevja v Novo mesto je v očitni zvezi z rastočo zmedo vzdolž nemško-italijanske razmejitvene črte, predvsem v dolini Mirne in ob Krki od Novega mesta navzdol. V teh krajih se je nacistična propaganda krepila iz dneva v dan in so nemški vojaki, zlasti pa oddelki SA stalno vdirali na Italiji odmerjeno ozemlje in s tem spravljali v obup lokalne poveljnike italijanskih vojaških enot. Že Hitlerjev rojstni dan — 20. aprila — (italijanski zunanji minister grof Galeazzo, Ciano je prav ta dan na Dunaju moral sprejeti na znanje po Hitlerju določeno demarkacijsko črto med nemškim in italijanskim zasedbenim področjem) so izrabili za obširno propagando in zahtevali od ljudi po Novem mestu in v Podgorju, da morajo razobesiti nacistične zastave, v nedeljo, 27. aprila, pa poskusili kar z nekakim državnim udarom: novomeški hitlerjevci, ki jih je vodil načelnik cestnega razdelka okrajnega glavarstva inž. Miklauc, so obenem z bajnofškim graščakom Robertom Germom in otoškim »grofičem« Karlom Villavicenzio-Margherijem ob asistenci SA skupine iz Brežic za 18. uro sklicali mestni svet na izredno sejo v mestno hišo, odstavili župana in ves občinski odbor, prevzeli oblast in proglasili priključitev Novega mesta k — tretjemu rajhu! Še isti večer so razposlali uradom prve okrožnice in meščanom pod pretnjo kazni zapovedali razobešenje zastav s kljukastim križem. Ta

priključitev pa je trajala le do 6. ure zjutraj naslednjega dne. Za 1. maj so se pripravili v večjem obsegu. V Mirenski dolini je prišlo do organiziranega in oboroženega pohoda proti Trebnjem, kjer je bila manjša italijanska posadka. S to je pri Starem trgu prišlo do spopada in je bilo ubitih nekaj zapeljanih kmetov. Na Novo mesto pa so pripravljali tega dne napad z večjo množico okoličanov, ki so se seveda ob nastopu nekaj karabinjerov in vojakov železniške milice — to je vse prve italijanske posadke — kmalu razšli s svojimi pripravljenimi vozovi in malhami vred. Da temu nevzdržnemu stanju, ki so ga fašistom povzročali njihovi nacistični zavezniki, vsaj za silo napravi konec, je poveljstvo XI. C. A. ukazalo diviziji »Isonzo«, da se preseli v Novo mesto.

Da se naše podeželsko prebivalstvo ni moglo sprizniti z italijansko zasedbo in si je bolj želelo nemške, ima svojo psihološko osnovo v splošnem gledanju naših ljudi na zahodne sosede: Še iz časov Radeckega, zlasti pa prve svetovne vojne so imeli zanje samo omaloževanje in posmeh. Prav tako pa jim je od takrat in še stoletja pred tem v podzavesti ostala nekakšna bojazen pred nemškim »gospodom«. Poleg tega je trenutno pronemško nagnjenje podpiralo še zmotno prepričanje, da se z Nemci povrnejo tudi »stari dobri časi francjožefovske Avstrije«. Zato so spočetka toliko bolj šli na led nemški agitaciji. Da so to razpoloženje poznali tudi Italijani, nam priča poročilo, ki ga je 12. junija 1941 poslal visoki komisar Emilio Grazioli ministru notranjih zadev v Rim, v katerem ugotavlja: »Slovenci nimajo prav nobene simpatije do nas in so nas vedno sovražili in prezirali... Prav nič ni treba raziskovati, kdo je protiitalijansko usmerjen, in če bi šlo za to, bi bilo treba v množicah aretirati vse prebivalstvo pokrajine.«¹⁸

Slepeči začetni uspehi Hitlerjeve bliskovite vojne, močan vtis, ki ga je v prebivalstvu zapuščal takrat pri nas še brezhibno delujoči nemški vojaški stroj, nejasnost o obsegu nemškega in italijanskega zasedbenega področja oziroma o meji med njima, nenehna propaganda hitlerjevskih agentov, ki je mnogim obljubljala bogat zaslužek v Nemčiji, delavstvu pa izboljšanje socialnega položaja, vse to — in še odpor proti italijanski zasedbi sploh, je bilo krivo, da je tudi ta ali oni Belokranjec zajezdil konja, razvil doma skrupucano nacistično zastavo s prečudno vrtečim se kljukastim križem in v družini enako mislečih po-

jezdil preko Gorjancev, se spustil na ravno Krško polje do nemških komand in mole-doval, naj vendar »odrešijo« tudi deželico med Gorjanci in Kolpo.

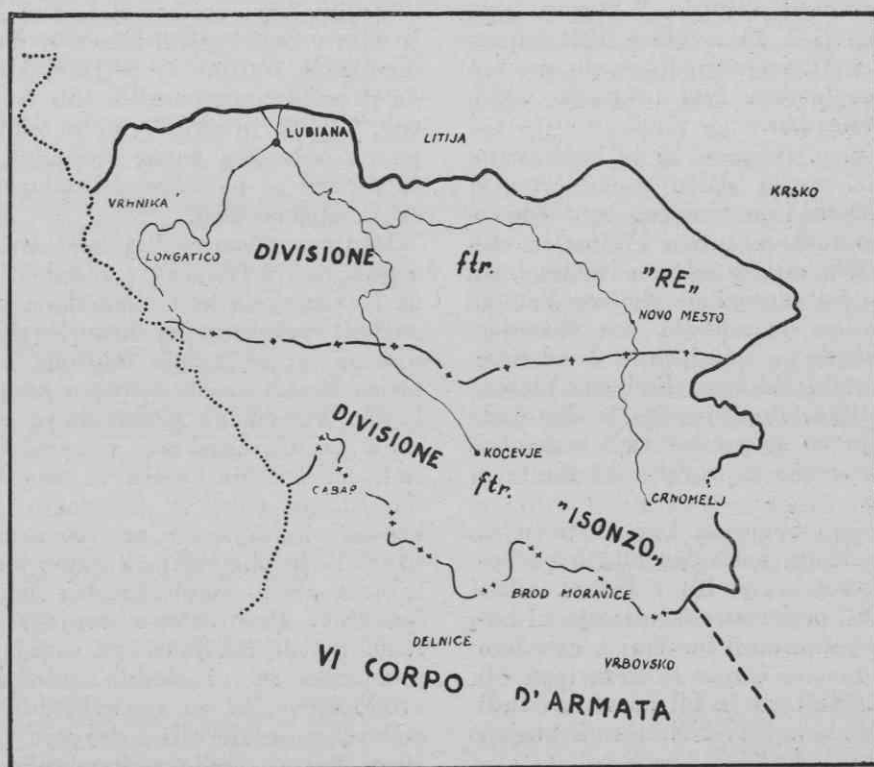
Gospodarske težave, ki so kot posledica vojne in okupacije zadevale predvsem ma-lega človeka, je skušala tudi na italijan-skem zasedbenem področju obrniti hitler-jevska propaganda v svoj prid. Italijanske oblasti so namreč morale dovoliti, da se je na široko razmahnila agitacija za odhod na delo v Nemčijo. Tako je bila na črno-maljskem občinskem uradu odprta kar iz-seljenska pisarna, pred katero se je gnetla množica Belokranjcev, da bi lahko odšla — kot so mislili — po bogat zaslužek v Hitlerjevo obljubljeni deželo.

Maj in junij 1941 sta bila meseca, ko sta bila hitlerjevska propaganda in vnanje zanje na višku. Vse to pa je imelo le pre-hoden značaj in iztreznjenje je prišlo prav kmalu. Že na ustanovnem sestanku Osvo-bodilne fronte 27. aprila 1941 je bilo med tezami, ki jih je predložil CK KPS, na prvem mestu pravilno in točno ugotovljeno: »Uspehi hitlerjevske demagogije med slo-venskimi narodnimi masami, za katere je kriva protinarodna politika bivših oblast-nikov, so zgolj prehodnega značaja. Na

obzorju je vsenarodno množično gibanje za osvoboditev in združitvev zaslužjenega in razkosanega slovenskega naroda.«

Ustanovitev »Ljubljanske pokrajine« in njena istočasna priključitev k Italiji dne 3. maja 1941 naj bi uravnovesili položaj tudi ob razmejitveni črti in trdno zakoličili meje »rimskega imperija« proti Tretjemu rajhu. Meja po gričevju na desnem bregu Save in ob dolnji Krki pa je ostala še labilna in sta za njeno končno določitev imeli skrbeti italijanska in nemška razme-jitvena komisija, ki pa svojega dela ob kapitulaciji Italije 8. septembra 1943 še vedno nista končali.¹⁹

Razmejitev proti tako imenovani Ne-zavisni državi Hrvatski, ki je predvsem zadevala Belo krajino, je bila manj sporna. Potekala je po Kolpi in po stari slovensko-hrvatski meji v Žumberku in na Gorjancih. Samo v Žumberku je prišlo do sporov, ki pa niso zadevali slovenskega narodnostnega ozemlja. V nekaterih občinah, ki so bile v Jugoslaviji vključene v črnomaljski okraj in s tem k dravski banovini, je ustaška propaganda delala za priključitev k NDH ter je prišlo celo do nemirov proti Italijan-om, kot n. pr. v Radatovičih.

Slika 3. Razdelitev ozemlja med VI. armadnim zborom, pehotno divizijo »RE« in »ISONZO« (orig. v muzeju NOB v Ljubljani)

Po aktu z dne 3. maja so se Nemci počasi in obotavljaje umikali na začasno določeno razmejitveno črto, v tako imenovano »Ljubljansko pokrajino« pa so se tihotapili predstavniki italijanske civilne oblasti in fašistične stranke. Okrajna glavarstva so prevzeli »Capitani distrettuali« in Bela krajina je dobila novega politično-upravnega šefa v osebi fašista ing. Emilia Cassanega. Policijsko varnostni službi je na črnomaljskem okraju načeloval komisar javne varnosti dr. Battaglia s svojimi agenti. Karabinjerski tenenci, ki je bila v sestavi karabinjerske čete s sedežem v Kočevju in je imela svoje postaje po vseh bivših belokranjskih orožniških postajah, je poveljeval tenente Augusto Fabri.

Poleg predstavnikov fašistične civilne oblasti so se selili v Belo krajino še posebni organi fašistične stranke. Ustanovljeni so bili posebni uradi PNF, imenovani »Centro d'Assistenza«, ki ga je vodil načelnik, imenovan »Capo centro« ali tudi »commissario politico«. Najprej je bil tak urad ustanovljen 2. maja 1941 v Črnomlju in ga je vodil fašist Cecchi Oscar, njegov pomočnik je bil slovenski renegat Lampe Luigi. V Metliki je bil ustanovljen urad stranke 9. julija 1941 in ga je najprej vodil fašist Crucil Natale, nato Bragaglia, vsaj od 20. septembra dalje pa Currà Vittorio. V Starem trgu je bil ustanovljen 30. avgusta 1941 in ga je vodil fašist Comugnaro Riccardo, na Vinici pa 5. septembra 1941 in ga je vodil Ermanno Callegaris.

Poleg 23. p. p. »Como«, ki je imel svoje enote od 26. aprila dalje razmeščene v Črnomlju, Metliki in Semiču, je prišla v Belo krajino tudi centurija IV. legije obmejne fašistične milice »Monte Nevoso«, ki ji je poveljeval centurione Renato Vanna. Obmejna milica je zasedla vse važnejše kraje in prehode na Kolpi, proti Žumberku in proti Kočevski: Zdihovo, Radenci, Vinica, Griblje, Metlika, Bojanja vas in Planina. Svoje postaje so si uredili tudi stražniki kr. finančne straže in vojaki ostalih fašističnih milic.

Ker sta večja obmejna kraja Vinica in Stari trg ob Kolpi spočetka bila brez posadke redne vojske, je bil v Belo krajino poslan še CXI. motorizirani mitraljeski bataljon, ki se je nastanil na Vinici, eno četo pa je imel razmeščeno v Starem trgu ob Kolpi. V Starem trgu je bil nameščen tudi fašistični 144. bat. CC. NN. (črnih srajc), v Gradacu pa 2. divizion 6. art. polka.

Po italijanskih vojaških podatkih iz poletja 1941 je znašalo število vojakov redne

italijanske vojske brez karabinjerov, policije, finančne straže, centurije obmejne milice ter vojakov ostalih milic 4234 mož, ki so bili razporejeni tako:

Črnomelj:

poveljstvo 23. p. p., minometalska četa, oddelki peš. artilerije 65/17, III. bataljon 23. p. p.	1370 mož
18. bataljon komande mesta	326 „
53. voj. poljska bolnišnica	70 „
115. sanitetni oddelek	100 „
vojaško skladišče	10 „
pekarski oddelek	50 „
Skupno v Črnomlju	1926 mož

Semič:

II. bataljon 23. p. p. 840 „

Metlika:

I. bataljon 23. p. p. 720 „

Vinica:

CXI. mot. mitr. bat. 578 „

Stari trg:

CXI. mot. mitr. bat., 1. četa 170 „

Skupaj 4234 mož

Če upoštevamo še ostale vojaške enote, je bilo v Beli krajini leta 1941 do 6000 mož oborožene italijanske vojske, kar pomeni, da je približno na vsakih 4 do 5 Belokranjcev, v številni otroke, žene in starce, prišel po en oborožen čuvar rimskega imperija, še preden je partizan dvignil proti njemu svojo uporno pest.

Medtem so se vedno bolj širili glasovi o postopanju Nemcev v zasedeni Štajerski, na Gorenjskem in v obsavskem pasu. Tudi najbolj zakrknjenim hitlerjevskim priganjačem so se začele odpirati oči takrat, ko so Nemci začeli s široko zasnovano selitvijo kmetskega prebivalstva na Štajerskem in Gorenjskem, v pozni jeseni pa tudi na Krškem polju in na Bizeljskem ter so se začeli v Podgorju pojavljati begunci in izgnanci ne več samo iz meščanskih in obrtniških krogov, temveč tudi iz vrst zlasti malih kmetov in kmetijskih delavcev. Prebivalstvo svojega hladnega razmerja do italijanskega osvajalca ni izpremenilo in ni sledilo zgledom svojih »voditeljev«, ki so se v Ljubljani in na podeželju prehiteli v dajanju vdanostnih izjav, pač pa se je vedno bolj ohlajevala hitlerjevska vnema. Napad Nemčije in njenih satelitov na ZSSR 22. junija 1941 je

nadalje spremenil odnos množic do hitlerjevstva in prepričanje, da morata Nemčija in Italija vojno izgubiti, je rastlo iz dneva v dan.²⁰

Na italijanskem zasedbenem področju pa je pospešil tudi nadaljnjo ločitev širokih plasti prebivalstva od tistih, ki so se iz predaprilske Jugoslavije imeli za njegove poklicne vodnike in besednike. V upanju, da si bodo ti z okupatorjevo pomočjo ohranili vsaj nekaj po njem dovoljene politično-gospodarske moči in da bodo zadržali vsako progresivno in demokratsko gibanje, ki je pod vodstvom Osvobodilne fronte začelo prehajati v oborožen upor, so se ti vodniki iz obeh tradicionalnih slovenskih političnih taborov tudi na podeželju vedno bolj uslužno bližali okupacijski oblasti, dokler jih ni železna logika v razvoju pripeljala naravnost — v narodno izdajstvo.

Na te samozvane besednike in vodnike ljudstva je začela graditi fašistična politična oblast in jih pridobivati za najozje sodelovanje v varljivem upanju, da je z »voditelji« spravila pod svojo streho tudi — ljudstvo. V tem pa se je popolnoma uštel.

OPOMBE

1. Podatki vzeti iz rokopišnega gradiva za razpravo: dr. Fr. Zwitter »Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni«. Razprave znanstvenega društva v Ljubljani, 1956. Prim. prav tam tudi zemljevid na str. 65. — 2. Vlado Kozak: Nekaj o delu Partije med slovenskim kmečkim ljudstvom. Delo, 1949, št. 5. — 3. Na velikonočni ponedeljek 1919. leta so se kmetje iz Vinice in njene okolice uprli in z vzkliki: Hočemo republiko! Hočemo zemljo! v veliki množici prišli na Vinico. Vodila sta jih Zugelj Peter in Benec Ivan iz Podklanca. Množica je demonstrirala proti monarhiji in odstranila slike kralja Petra I. Ukinili so občinsko upravo in izbrali novo pod vodstvom Vlahoviča Franca, ki so mu ob stran postavili za tajnika Maliča Petra. Vinico so proglasili za republiko, za njenega predsednika pa postavili najstarejšega moža v kraju, 87-letnega Novosela iz Perudine. Na Vinico so tiste dni v množicah zahajali tudi ostali Belokranjci in sosedni Hrvatje in manifestirali za republiko. Tretjega dne pa so prišli orožniki in republiko zadržali. (Ti podatki so vzeti iz rokopišnega spisa Janeza Vitkoviča »Iz upornih dni belokranjskega ljudstva«.) Viniškim upornikom je leto kasneje, 19. in 20. maja 1920, sodilo Deželno sodišče v Ljubljani kot delegirano sodišče, da bi razprava v Crnomlju oziroma Novem mestu ne razburjala preveč tamkajšnjega prebivalstva. »Slovenec« je objavil poročilo o razpravi pod naslovom: »Vinicizem« pred sodiščem (20. in 21. maja 1920, št. 113, 114). Objavljena obtožnica je obtoženim očitala predvsem »protidržavno gonjo, naperjeno v prvi vrsti zoper Srbe in vladajočo dinastijo Karadjordjevičev«. — 4. Vlado Kozak, prav tam, str. 22–36. — 5. Tone Sušteršič - Tine Zeleznik: Opis razvoja KP v Beli krajini od začetka do vključno 1941. leta; rokopis. Arhiv CK ZKS. — 6. Vlado Kozak, prav tam, str. 21. — 7. II. kongres KPS, str. 46/47; Kreft Ivan, Beležke, str. 81 (rokopis). — 8. II. kongres KPS, str. 55. — 9. Peter Romanič, ustni vir. — 10. Tone Sušteršič, prav tam. — 11. Ivan Kreft, ustni vir. — 12. Peter Romanič, ustni vir. — 13. Tone Sušteršič, prav tam. — 14. Jakofčič Niko, Simec Milan, ustni vir. — 15. Simec Milan, ustni vir. — 16. Dnevnik grofa Ciana, Predgovor, str. 10–16 in str. 48/49, 54/55, 59, 62, 73, 78, 80, 105, 119, 126 hrv. prevod, 1948. — 17. Poročilo o operacijah v Sloveniji med 6. in 24. aprilom 1941. Arhiv XI. C. A. v MNO. — 18. Arhiv CC. RR. XI. C. A., fasc. Seg. 1-21, št. 22;

MNO. — 19. O samovoljnem premikanju meje na desnem bregu Krke primerjaj članek Iva Pirkoviča: »Polom«, SP, 27. X. 1950. Enake razmere so bile tudi na ozemlju med Krko in Savo. — 20. General Mario Robotti je v jeseni 1941 v svoji spomenici za generala Roatto to spremembo v ljudstvu tako označil: »Hladno vedenje prebivalstva, ki je spočetka sprejelo našo zasedbo kot manjše zlo, se je od 22. junija postopno spremenilo najprej v splošno nemirnost, potem v odkrito in izzivajočo sovražnost, sedaj pa je izbruhnilo v oborožen upor.« — Arhiv XI. C. A. v MNO.

ZAGRAD PRI PREVALJAH

RIMSKO GROBIŠČE

Jaro Šašel

Ko so Rimljani zasedli ozemlje današnje Slovenije, so našli tu bolj tam manj cvetočo kulturo. Stara selišča domačinov so razširjali in povezovali s trpežnimi poti, poskrbeli so za olajšan transport čet k obrambnim vozliščem, uredili solidno poštno organizacijo, ustvarili pa tudi osnove provincialne organizacije, ki se je sčasoma vse globlje in globlje zakoreninjala. Čeprav teh pokrajin, ki so bile vedno lojalne, niso skušali nasilno kolonizirati, so vendar odločno vodili njih politično-upravno in ekonomsko življenje. Sicer pa na tvorno in delno tudi duhovno kulturo domačinov, ki so tvorili ogromno večino prebivalstva, med katerim so posamezni rimski višji uradniki, komandanti in duhovni številčno malo pomenili, niti niso mogli odločilno vplivati. Posebno ne v deželah Noriškega kraljestva, ki so obsegala severno Slovenijo in pokrajine do Donave. Bile so po prirodi ekonomsko in politično pomembne ter so imele v tem pogledu precejšen razvoj prebivalstva že z a s a b o. Te so doživljale pod novimi gospodarji celó blagostanje.

Na novo urejene ceste, po katerih se je poslej dolga stoletja pretakala nova kultura in oplajala domačinska selišča ob straneh, so skrbno izpeljali, večinoma kar na starih osnovah. V drugi vrsti so skrbeli za vezne poti med važnejšimi upravnimi centri. Večinoma nespremenjena — čeprav so jih tudi porabljali — so v začetnih stoletjih puščali pota, ki so vezala zakotna, manj važna domačinska naselja.

Rimska najdba, ki si jo hočemo pobliže ogledati in ki je ostala v Sloveniji začudo ob strani¹, pa v antiki ni ležala niti ob zakotni niti ne ob izredno pomembni poti; ležala je v majhni dolini poznejše Karantanije, med današnjim Starim trgom pri Slovenjem Gradcu in Podjuno: v Mežiški